

TERMINLARNING USLUBIY XOSLANISHI

Eliyor Rajabov

Qarshi xalqaro universiteti assistent o'qituvchisi

elyorrajabov67@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada terminlarning uslubiy xoslanishi, ya'ni ular qanday uslub doiralarida qo'llanishi va tilning funksional uslublarida qanday semantik o'zgarishlarga uchrashi yoritilgan. Xususan, neytral leksika bilan uslubiy bo'yoqqa ega leksika o'rtasidagi farq, ularning turli so'z turkumlaridagi ifodasi misollar bilan izohlanadi. Shuningdek, ba'zi terminlarning uslublararo neytrallashuvi yoki badiiy matnda ekspressiv vosita sifatida ishlatilishi ham poetik misollar orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: termin, uslubiy xoslanish, neytral leksika, ekspressivlik, funksional uslub, badiiy til, metafora, sema, emosional leksika

Аннотация: В данной статье рассматриваются стилистические особенности терминов в узбекском языке. Выделяются нейтральные и экспрессивные лексемы, а также анализируются особенности употребления терминов в разных функциональных стилях. Особое внимание уделено лексике, использующейся в научной, разговорной и художественной речи. Примеры из поэзии иллюстрируют, как термины могут приобретать метафорическое значение и экспрессивную окраску в художественном тексте.

Ключевые слова: термин, стилистическая маркированность, нейтральная лексика, экспрессивность, функциональные стили, художественный стиль, метафора, эмоции, сема

Annotation: This article explores the stylistic adaptation of terms in the Uzbek language, focusing on how certain lexemes function across various speech styles. The paper distinguishes between neutral and emotionally-expressive vocabulary, offering

linguistic and stylistic analysis of terms used in scientific, colloquial, and literary contexts. It also highlights how some originally neutral or scientific terms can gain metaphorical and poetic expressiveness when used in literary texts.

Keywords: term, stylistic marking, neutral vocabulary, expressiveness, functional style, literary language, metaphor, emotion, semantic value

Таъкидлаш жоизки, тилимизда мавжуд айрим сўзлар муайян услуб доирасида қўлланилади ва услубий хосланган ҳисобланади. Бошқалари эса барча услублар учун бирдек қўлланилиб, услубий жихатдан беқарор саналади ҳамда бундай сўзлар ўзбек тили луғат таркибининг асосини ташкил этади. Нейтрал лексикага оид сўзлар нарс-предметларнинг номини, ҳодисаларни, мавҳум тушунчаларни, ҳолат, ҳаракат, белги, хусусият, шахслар номларини ифодалаб келиши мумкин: *китоб, стол, чироқ, туш, шамол, бўрон, дўстлик, яхшилик, тез, бемалол, кетмоқ, ишонмоқ, чиройли, сариқ, ишонарли, инсон, душман, талаба* ва шу каби сўзлар.

Услублараро лексикага оид сўзлар – нейтрал сўзлар ҳеч қандай ҳис-ҳаяжонга эга бўлмаган, бўёқдорликдан ҳоли бўлган сўзлар ҳисобланади. Шундай бўлса-да, ушбу лексикага оид сўзларда ҳам тасвирийлик, ифодалилик каби хусусиятлар мавжуддир. Барча услубларда қўлланилувчи нейтрал лексика турли хил сўз туркумларида бўлиши мумкин. Қуйида сўз туркумлари бўйича мисоллар келтирамиз:

От туркумига оид нейтрал сўзлар: *яхшилик, дафтар, ёшлик, сув, қувонч, фарзанд, уй, ҳаракат, киши, гам, дарахт, қўл, овқат, қумуш, кўча, машина, осмон, дўст, пиёла, барг, девор, қозғоз, зирак, кўйлак, сумка, гилам, эшик, телефон, халқ, бино, сурат, чироқ, туфли, қулоқ, кўзойнак* ва шу каби нарс-предметлар, мавҳум тушунчалар, шахсларни англатувчи сўзлар.

Сифат сўз туркумига оид нейтрал лексика: *ёруғ, мустаҳкам, арзон, қиммат, бадавлат, қадимий, қизил, қора, мазали, эски, хунук, оппоқ, паст, қисқа, узун, басавлат* ва шу каби белги англатувчи сўзлар.

Феъл туркумига мансуб сўзлар: *кўрмоқ, туширмоқ, уришмоқ, сўзламоқ, тўкилмоқ, бузмоқ, безамоқ, шодланмоқ, кўрсатмоқ, қазимоқ, аниқламоқ, ушламоқ, англамоқ, тақиллатмоқ, боғламоқ, қўлламоқ, ёмон кўрмоқ, чиқармоқ, экмоқ, йиғламоқ, буюрмоқ* шунга ўхшаш феълларнинг кўпчилиги қисми нейтрал лексикага мисол бўла олади.

Сон сўз туркумига кирувчи сонлар: *тўрт, саккиз, ўн икки, йигирма, эллик, юз, миллион* ва шу каби барча сонлар. Сонларнинг барчаси нейтрал сўзлар ҳисобланади, уларда баҳо семаси мавжуд эмас.

Олмош туркумига оид сўзлар: *қайси, бари, алаким, ҳамма, ҳеч нима, ўзи, қайсидир, у, шу, бу, ўша, манави, қанақа, ҳеч қайси* каби олмошларнинг ҳам барча турлари нейтрал ҳисобланади. Уларда ижобийлик ёки салбийлик оттенкаси мавжуд бўлмайди.

Рағиб сўз туркумига оид нейтрал лексика: *секин, иложсизликдан, бугун, эртага, кеча, азда-базда, атайлаб, тўсатдан, атайин* каби сўзлар.

Кўмакчилар: *орқали, учун, билан, каби, сингари, сари;*

Юктамалар: *-чи, нақ, гўё, худди;*

Боғловчилар: *ё, ёки, шу сабабли, ҳамда, баъзан ... баъзан, негаки, яъни, чунки, мабодо, агарда* ва б.

Юқоридаги мисолларда кўриб ўтганимиздек, мураккаб сўз туркумлари ва ёрдамчи сўзларнинг кўпчилиги қисми баҳо семасига эга бўлмаган нейтрал лексикани ташкил қилади. Ундов сўзлар эса нейтрал лексикадан фарқли ўлароқ соф эмоционал лексикани, яъни ҳис-ҳаяжон ифодаловчи лексик қатламни ташкил қилади. Ундов сўзларнинг барчаси эмоция ифодалайди. Уларнинг ҳар бирида бирор бир ҳис-ҳаяжон мазмунини ифодаловчи маъно мавжуд бўлади, шунинг учун ҳам уларни бемалол соф эмоция англатувчи лексикага киритиш мумкин.

Демак, нейтрал лексикага мансуб сўзлар нутқнинг барча услубларида бемалол қўллана олувчи сўзлар ҳисобланади. Бу сўзлар шу тилда сўзлашувчи барча кишиларга тушунарли бўлиб, услублараро қўлланидиган сўз ҳисобланади.

Бу сўзлардан фарқли ўлароқ яна шундай қатлам ҳам борки, улар нейтрал лексикадан фарқ қилиб, айрим услубларгагина хос ҳамда турли ҳис-ҳаяжонга эга лексемалар. Баҳо семасини қабул қилиб, эмоционал-экспрессив лексикага хосланган сўзлар эса эмоционал сўзлар ҳисобланади.

Тил лексик тизимининг эмоционал-экспрессив нуқтаи назаридан тасниф қилар эканмиз, биз сўзларнинг соф эмоция англатувчи сўзлар (ундов сўзлар) ва эмоционалликка эга бўлган лексика (ижобий ёки салбий баҳога эга бўлган ҳис-ҳаяжон билдирувчи сўзлар)га ажратишимиз мумкин. Ундов сўзлар табиий равишда ҳис-ҳаяжон ифода этади. Улар учун зидланувчи бошқа восита бўлмайди. Лекин шундай сўзлар ҳам борки, улар нейтрал сўзларга зидланиб салбийлик ёки ижобийлик маъноларини билдиради. Бундай сўзларда дастлаб ҳеч қандай баҳо семаси мавжуд бўлмайди ва у нейтрал – ўрта ҳолатда бўлади. Бу сўзни сўзловчи жонли нутқ жараёнида ижобий ёки салбий ҳолатда қўллайди ва бу сўз эмоционалликка эга бўлган лексикага хос бўлади.

Хусусан, қўлланиши маълум услуб билан чегараланган, эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлмаган, ўзида баҳо семасини ифода этмайдиган лексик системага мансуб терминлар ҳам услубий жиҳатдан таҳлил этилганда шу нарса маълум бўладики, бу ҳолат терминларда ҳам кузатилади. Яъни айрим терминлар фақат илмий услуб доирасидагина қўлланилса (*холангит, синдром, перитонит, гемодиализ*), яна айримлари эса услубий жиҳатдан нейтраллашиб, барча учун тушунарли ҳолга келиб халқ тилида ўринлашиб қолади. Масалан, химия соҳасида қўлланувчи *сув, туз, кумуш, кислород, мис, оҳак, симоб атамалари*; тиббиётнинг фармоцевтика соҳасига оид дори номлари *анальгин, аспирин, йод, спирт* каби атамалар халқ орасида кенг қўлланади. Ҳатто шифокор тавсиясисиз ҳам кишилар ушбу дори воситаларини бемалол истеъмол қиладилар. Чунки бу дорилар ҳаммага таниш. Агар номи кам қўлланган дори воситалари бўлса, албатта, шифокор маслаҳати билан истеъмол қилинади. Негаки унинг салбий, ножўя таъсири назарда тутилади. Яна шундай терминлар ҳам борки, улар ўзида эмоционлик-экспрессивлик ва баҳо семаларини ташийд.

Бу каби терминлар бадий услубда қўлланилиб ўзида услубий бўёқни ифодалаш учун ихтисослашган бўлади. Масалан,

Зафар майин тўла пиёла

Ичиб кўкрак кермоқ истайман.

Мен сизларга

ингичка тола

Ипак шеърлар бермоқ истайман. (Э.Воҳ.)

Келтирилган шеърини парчада *ипак, ингичка тола* атамалари матнда кўчма маънода, яъни метафорик-ўхшатиш сифатида қўлланган бўлиб, услубий бўёққа эга бўлиб, эмоционал-экспрессивлик ифодалаяпти.

Ма'lumki, kishilar o'z faoliyatlarining barcha sohalarida til vositalaridan foydalanishda bir-biridan ma'lum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalaridan bunday foydalanish natijasida nutqning xilma-xil ko'rinishlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Nutqning bu kabi ko'rinishlari nutq stillari (uslublari) deb yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаева З. М. *Ўзбек тили услубияти*. — Тошкент: Фан, 1984.
2. Раҷабов Э. *Бадий матннинг лингвопоэтик таҳлили*. — Тошкент: Турон-Иқбол, 2022.
3. Қаямова Г. *Ўзбек тилида услублараро лексика ва унинг таснифи*. — Тошкент, 2018.
4. Мамажонов Х. *Лексикология ва стилистикадан назарий маълумотлар*. — Самарқанд, 2010.
5. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. — Cambridge University Press, 2003.
6. Vinogradov V.V. *The Style of Russian Language*. — Moscow: Nauka, 1971.
7. Lyons, J. *Semantics*. — Cambridge University Press, 1977.